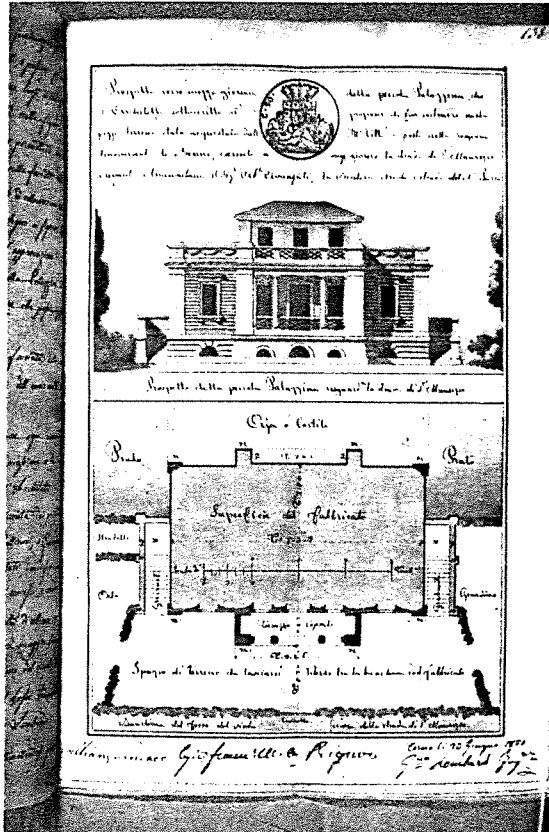

Kleurschema's voor Turijn 1800-1985

Schéma
des couleurs
pour Turin
1800-1985

† Kleurplan voor de villa Lombardi aan de Viale di San Maurizio, ontworpen door Gaetano Lombardi (1821).

Projet de coloration de la villa Lombardi, Viale di San Maurizio, par Gaetano Lombardi (1821).

Het bestuur van de Stichting Sikkensprijs heeft besloten een Award toe te kennen aan de architecten Germano Tagliasacchi en Riccardo Zanetta uit Turijn op grond van de opzienbarende resultaten van het bouw- en kleurhistorisch onderzoek dat zij sedert 1978 in Turijn hebben uitgevoerd. In hun gezamenlijke afstudeerproject, **I Colori di Torino 1800-1850**, (onder supervisie van professor G. Brino van de Facoltà di Architettura del Politecnico te Turijn) hebben zij de hoofdelementen blootgelegd van een historisch gesproken uniek kleurschema voor de stad Turijn, zoals dat in de periode 1800-1850 door middel van welstandsbepalingen geleidelijk aan is gerealiseerd. Aan de hand van archivalische documenten betreffende 160 kleuradviezen voor zowel individuele gevels als voor stedenbouwkundige ensembles (straten, pleinen) hebben Tagliasacchi en Zanetta het chromatisch grondplan van het vroeg-negentiende-eeuwse Turijn kunnen reconstrueren. In dit schema wordt kleur minder als een decoratief gegeven opgevat dan wel als een instrument om op systematische wijze het openbare karakter van de stedelijke ruimte te karakteriseren. Als zodanig heeft dit historisch onderzoek nieuwe, waardevolle gegevens opgeleverd voor de veel omvangrijker, internationale studies naar de wording van de moderne stedelijke ruimte omstreeks 1800.

Het bestuur van de Stichting Sikkensprijs heeft tevens grote waardering voor de wijze waarop dit vergeten aspect van de negentiende-eeuwse visie op de stad weer in de wetenschappelijke en publieke belangstelling is gebracht. De resultaten van het onderzoek hebben niet alleen geleid tot talrijke en uiteenlopende publikaties, maar hebben tevens weerklank gevonden in de houding van zowel particuliere eigenaren als van gemeentelijke instellingen ten opzichte van het openbare karakter van de architectuur van de stad.

Sinds 1979 zijn, mede op basis van de voltooid en nog lopende studies naar negentiende-eeuwse kleurschema's voor Turijn, van overheidswege opdrachten verleend voor het opstellen en uitvoeren van een **Piano Regolatore del Colore**. Hierdoor kreeg de onderzoeksgroep waar Tagliasacchi en Zanetta deel van uitmaakten, de gelegenheid om de aan de hand van het historisch onderzoek opgestelde kleurstellingen en kleurmodellen, te toetsen aan de concrete uitvoerbaarheid in het kader van de bestuurlijke, economische en culturele verhoudingen in een moderne (Italiaanse) stad. Sedert 1979 zijn niet minder dan 3500 gebouwen onderzocht en van nieuwe kleurschema's voorzien. De kleurplannen van Tagliasacchi en Zanetta – die zich overigens ook uitstrekken over gebouwen in de buitenwijken van Turijn – zijn géén mechanische reproducties van de in de historische bronnen aangetroffen kleurgegevens, maar kenmerken zich door een creatieve interpretatie van zowel het afzonderlijke gebouw als van de stedelijke context. Juist deze zorgvuldige, architectonische benadering van de functie van kleur in de (historische) omgeving, maakt het werk van Tagliasacchi en Zanetta tot een voorbeeld voor de eiders, en met name in Nederland, gangbare historiserende praktijken op het gebied van de monumentenzorg.

De gelukkige verbinding tussen creatief wetenschappelijk onderzoek en alert stedelijk beleid heeft geleid tot de ontdekking van het strategisch gebruik van kleur als karakteristiek van de openbare ruimte van de stad.

Le Comité Directeur de la Fondation Sikkensprijs (FIS-SIKKENS) a attribué un 'Award' aux architectes Germano Tagliasacchi et Riccardo Zanetta de Turin, pour les résultats sensationnels de leurs recherches sur l'histoire de l'architecture, effectuées depuis 1978 à Turin.

Leur thèse, intitulée **I Colori di Torino 1800-1850** (sous la direction du professeur G. Brino de la Facoltà di Architettura del Politecnico à Turin), a montré les éléments principaux d'un schéma unique de couleur pour la ville de Turin. Ce schéma fut réalisé pendant la première moitié du XIXe siècle, par une stricte réglementation d'autorisations municipales.

Sur la base des documents d'archives concernant 160 demandes d'autorisation pour la coloration des façades des bâtiments individuels et des quartiers (rues ou places), Tagliasacchi et Zanetta ont pu reconstruire le schéma polychrome de Turin au début du XIXe siècle, où la couleur n'est pas seulement considérée comme un élément décoratif, mais plutôt comme un outil pour souligner le caractère public de l'espace urbain.

Cette recherche a apporté des éléments nouveaux et de grande valeur pour les études internationales sur l'origine de l'espace urbain moderne, autour des années 1800.

Le Comité Directeur de la Fondation Sikkensprijs apprécie également beaucoup la façon dont Tagliasacchi et Zanetta ont éveillé l'attention du monde scientifique et l'opinion générale sur la vision de l'espace public qui existait au XIXe siècle. Ces recherches n'ont pas été seulement à la base de nombreuses publications, mais, de plus, elles ont trouvé un écho auprès de propriétaires privés et de personnalités de l'administration urbaine de Turin, en modifiant leur attitude par rapport à l'intérêt public de l'architecture de la ville.

Compte tenu de ces recherches sur les schémas de couleur pour Turin, achevés ou en cours depuis 1979, la commune a donné mission de développer et d'exécuter un **Piano Regolatore del Colore**.

De ce fait, l'équipe de chercheurs dont Tagliasacchi et Zanetta faisaient partie, avait la possibilité de vérifier les résultats de leurs recherches et d'en tester la faisabilité dans le contexte de la réalité administrative, économique et culturelle d'une ville moderne italienne.

Depuis 1979, pas moins de 3500 bâtiments ont été examinés et pourvus de nouveaux schémas de couleur. Les projets de coloration de Tagliasacchi et Zanetta, qui d'ailleurs concernent également des bâtiments de la banlieue de Turin, ne sont pas forcément des reproductions exactes de données historiques, mais des schémas qui se caractérisent par une interprétation créative, aussi du bâtiment individuel que du contexte urbain. C'est leur point de vue d'architecte sur le rôle de la couleur dans l'environnement historique et leur méthode de travail consciencieuse, qui font que Tagliasacchi et Zanetta peuvent être un exemple dans d'autres pays, et notamment au Pays Bas, sur la manière d'envisager la conservation des monuments historiques.

L'association heureuse entre la recherche scientifique créative et une politique urbaine dynamique, a conduit à la découverte de l'utilisation stratégique de la couleur, comme caractéristique de l'espace public de la ville.

Tagliasacchi & Zanetta

Germano Tagliasacchi (1.11.1953) en Riccardo Zanetta (27.6.1952), beiden geboren in Turijn, bezochten het stedelijk Liceo Artistico all'Accademia delle Belle Arti en studeerden in 1978 af aan de Facoltà di Architettura del Politecnico van Turijn bij Giovanni Brino op de scriptie **I Colori di Torino, Il Piano del Consiglio degli Edili, 1800-1850**. Naast hun architectenpraktijk zetten zij de ontwikkeling van hun onderzoek en ontwerpactiviteiten rond het stadsbeeld voort.

1979 Opdracht van de gemeente Turijn voor het opstellen van een Piano Regolatore del Colore en voor de controle en de bepaling van verven in de aanvragen voor beschikking in het gehele gemeentelijk grondgebied (1979-1981).

1981 Opdracht van de gemeente Turijn voor een systematische opname van de elementen voor de stadsinrichting en in het bijzonder de reclamemiddelen (1981-1982).

1982 Opdracht van de gemeente Turijn voor het opstellen van een Piano del Colore in de gebieden buiten het historisch centrum (1982-1983).

1984 Opdracht van de afdeling Monumentenzorg van het Ministerie van Cultuur voor Omgevings- en Architectonische objecten in Piemonte voor een methodologisch onderzoek naar kleur in de barok en voor een expertise van de kleurgeving van de belangrijkste Turijnse monumenten.

1985 Opdracht van het Bureau van de wethouder Stadsontwikkeling van de gemeente Turijn voor het maken van de tentoonstelling **Colore in un ambiente barocco, Tinte ed attrezzature urbane nella via e piazza Palazzo di Città, 1600-1900** (juni 1985).

1979 Opdrachten en samenwerking voor kleurprojecten in verscheidene Italiaanse steden, waaronder: Ancona, Asti, Cagliari, Giulianova (TE), Carmagnola, San Mauro, Settimo, Ivrea (TO), Cavallermaggiore (CN). Voorts meegewerkt aan het voorbereiden van tentoonstellingen, publicaties en bijeenkomsten over het vraagstuk van het stadsbeeld.

Germano Tagliasacchi né le 1 novembre 1953 à Turin et Riccardo Zanetta né le 27 juin 1952 à Turin, suivaient dans cette même ville le cours du Liceo Artistico all'Accademia delle Belle Arti et ils ont achevé leur thèse **I Colori di Torino, Il piano del Consiglio degli Edili, 1800-1850** chez Giovanni Brino, à la Facoltà di Architettura del Politecnico à Turin.

Parallèlement à leur pratique professionnelle, ils ont poursuivi leurs activités de recherche et de conception concernant le visage de la ville.

1979 Mission de la commune de Turin pour la composition d'un Piano Regolatore del Colore, et pour le contrôle et la définition de la peinture concernant les demandes de coloration pour l'ensemble du territoire communal (1979-1981).

1981 Mission de la commune de Turin pour un relevé systématique des éléments d'aménagement urbain et en particulier les enseignes publicitaires (1981-1982).

1982 Mission de la commune de Turin pour la composition d'un Piano del Colore pour les quartiers hors du centre historique (1982-1983).

1984 Mission de l'Intendance des Monuments Historiques du Ministère de la Culture pour les Biens Ambiants et Architecturaux du Piémont pour une recherche méthodologique sur les couleurs baroques et pour l'expertise de la coloration des monuments principaux de Turin.

1985 Mission du Bureau de l'Adjoint délégué à l'Urbanisme de la commune de Turin pour la réalisation de l'exposition **Colore in un ambiente barocco, Tinte ed attrezzature urbane nella via e piazza Palazzo di Città, 1600-1900** (juin 1985).

1979 Missions de développement et participations à des plans de couleurs dans plusieurs communes italiennes comme: Ancona, Asti, Cagliari, Giulianova (TE), Carmagnola, San Mauro, Settimo, Ivrea (TO), Cavallermaggiore (CN).

En plus ils ont collaboré à la préparation des expositions, des publications et des rencontres sur le problème du visage de la ville.

Kleurplannen zoals die in de archieven van Turijn veelvuldig voorkomen. Deze getekende ontwerpen zijn illustratief voor de wijze waarop eigenaars van panden het voorgenomen schilderwerk aan de Conseil des Ediles voorlegden. Bovendien bevestigen dit soort tekeningen nog eens de rol van kleur in de gebouwde omgeving, zoals die in de traditie van de beaux-arts-architectuur gebruikelijk was. In de huidige postmodernistische architectuur heeft de kleur opnieuw een belangrijke rol in het ontwerp gekregen.

1 Kleurplan voor de nieuw te bouwen huizen aan de Piazza dei Mulini – het huidige Piazza della Repubblica – van Gaetano Lombardi. Van de beide voorstellen koos de Conseil des Ediles uiteindelijk voor het tweede ontwerp (1819).

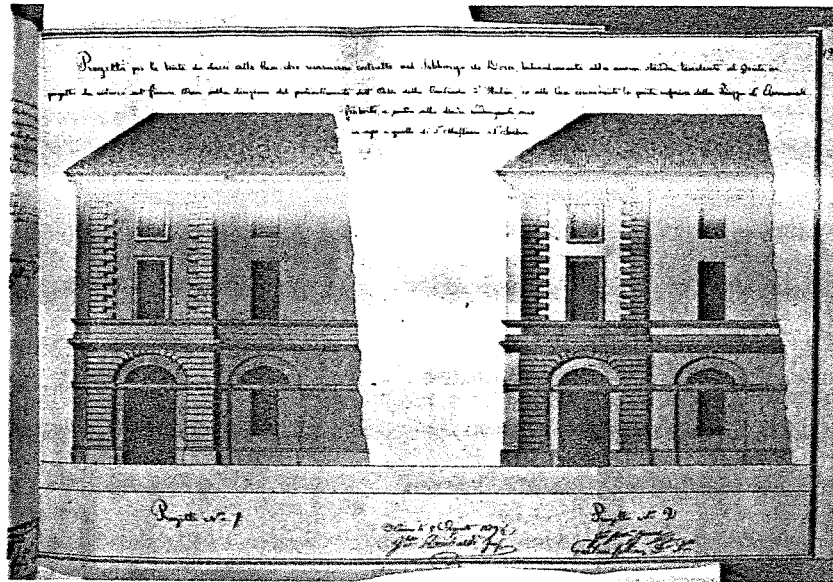
2 Kleurplan voor het woonhuis Sartoris en Bertola aan de Viale di Santa Barbara – het huidige Corso Regina Margherita. Gaetano Lombardi, 1819.

3 Kleurplan industriegebouw langs de Viale de San Maurizio. Gaetano Lombardi, 1821.

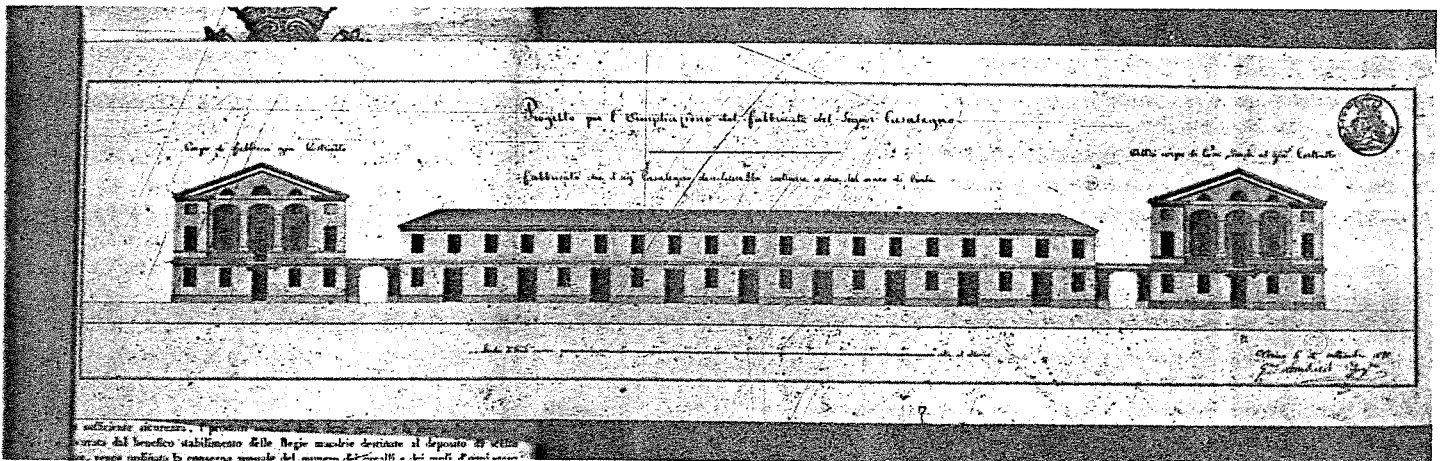
Projets de coloration, représentatifs pour les documents d'archives consultés, démontrant la façon

2 Projet pour la casa Sartoris et la casa Bertola, Viale di Santa Barbara – aujourd'hui Corso Regina Margherita – par Gaetano Lombardi (1819).

3 Projet de couleur pour un bâtiment industriel, Viale di San Maurizio, par Gaetano Lombardi (1821).

2

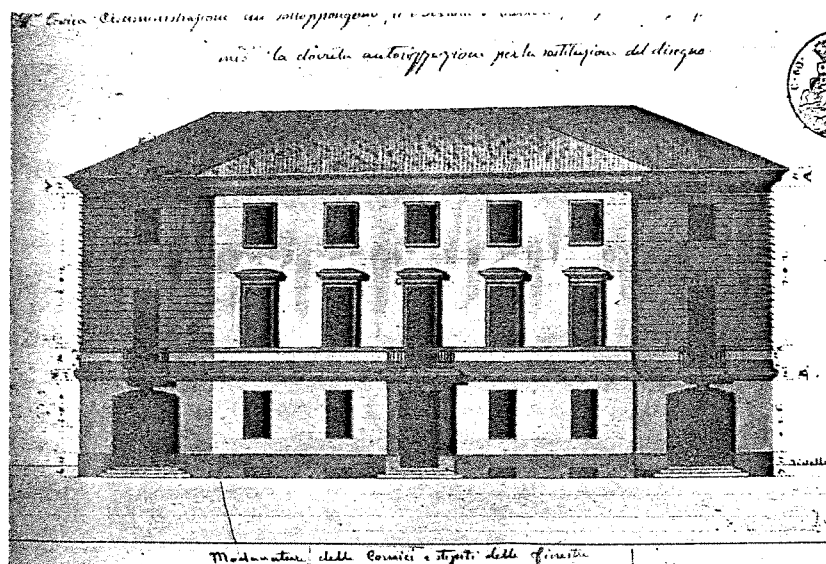

dont les propriétaires ont présenté leurs projets de coloration devant le Conseil des Ediles. Ces élaborations sont considérées comme des archétypes des 'progetto di colorazione' de l'époque des beaux arts. L'importance de la couleur pour l'architecture est reprise maintenant par le postmodernisme.

1 Project des couleurs pour les maisons neuves sur la Piazza dei Mulini – aujourd'hui Piazza della Repubblica – par Gaetano Lombardi. Le Conseil des Ediles a finalement choisi le deuxième projet (1819).

Toen Stendhal in 1816, na het debâcle van Napoleon, door Italië trok verbaasde hij zich over de talrijke lokale initiatieven tot stadsverfraaiing, die kennelijk tot de erfenis van het Napoleontisch koninkrijk behoorden. Te Milaan noteerde hij niet zonder ironie in zijn reisverslag: *Chez ce peuple né pour le beau, et où d'ailleurs parler politique est dangereux et désespérant, on s'occupe un mois de suite du degré de beauté de la façade d'une maison nouvelle.* Was hij wat langer in Turijn gebleven, dan had hij daar min of meer hetzelfde kunnen waarnemen. Ook hier waren, net als in Milaan, Venetië, Brescia, Verona en Rovigo, onder invloed van de Franse administratie de meer traditionele vormen van stedelijk beheer grondig gewijzigd. Belangrijk onderdeel van de nieuwe ruimtelijke politiek, zoals die sinds 1800 ook in Turijn werd gevoerd, was het opstellen (1802, 1805, 1809) en gedeeltelijk uitvoeren van een zogenaamd **plan d'agrandissement et d'embellissement**, waarbij een jonge generatie neo-classicistische architecten, ambtelijk verenigd in de **Conseil des Ediles**, een toonaangevende rol vervulden.

Lorsque Stendhal en 1816 parcourt l'Italie après la débâcle de Napoléon, il s'étonna des nombreuses initiatives locales d'embellissement, qui apparemment faisaient partie de l'héritage du royaume napoléonien. A Milan, non sans ironie, il notait dans son journal: *Chez ce peuple né pour le beau, et où d'ailleurs parler politique est dangereux et désespérant, on s'occupe pendant tout un mois du degré de beauté de la façade d'une maison nouvelle.* S'il était resté un peu plus de temps à Turin, il aurait pu observer plus ou moins la même chose. Là, comme à Milan, Venise, Brescia, Vérone et Rovigo, les formes de la gestion urbaine plutôt traditionnelles de l'Ancien Régime ont été profondément modifiées sous l'influence de l'administration française. L'élé-

Voor Turijn betekende het door Napoleon op 24 juni 1800 uitgevaardigde decreet, waarbij het slechten van haar schitterende fortificaties werd bevolen, het startsein voor een andere denkwijze over de stad.

De plannen van architecten als C. Randoni, F. Bonsignore en L. Lombardi (in 1808 allen lid van de Conseil des Ediles) voorzagen niet alleen in een omvangrijke parkaanleg rondom de stad volgens de nieuwste Engelse mode en in een waterhuishoudkundige ingreep in de twee rivieren, de Po en de Dora Riparia die elkaar buiten de stad ontmoeten.

Minstens zo belangrijk was de geometrische herschikking van het oude centrum, de afbraak van talrijke 'verouderde', barokke gebouwen en de inrichting van nieuwe representatieve pleinen met een op de Napoleontische retoriek afgestemde stoffering van obelisk en triomfbogen.

Geldgebrek, meningsverschillen tussen de plaatselijke bestuurders en de Franse technische autoriteiten, hebben verhindert dat op het slechten van de wallen na, ook maar iets van deze plannen tot uitvoering is gekomen. Dat wil overigens niet zeggen, dat er binnen de stad verder helemaal niets gebeurde.

Het blijkt dat de Conseil des Ediles, naar onze begrippen een soort doortastend optredende welstandscommissie, vanaf zijn oprichting in 1808, een weloverwogen en consistente visie op de gebouwde structuur van de stad heeft ontwikkeld, waarbij symétrie, régularité en uniformité als belangrijkste criteria golden. Bij het doorvoeren van dit nieuwe neo-classicistische architectuurconcept in de context van de bestaande, overwegend zeventiende-eeuwse stad, heeft met name de kleur een organisatorische rol vervuld.

Het is de verdienste van het consciëntieuze bouw- en kleurhistorische onderzoek van Germano Tagliasacchi en Riccardo Zanetta naar het stedelijk kleurgebruik in Turijn in de periode 1800-1850, dit vergeten aspect van de negentiende-eeuwse waardering van de stad weer in de wetenschappelijke en publieke belangstelling te hebben gebracht.

ment principal de la nouvelle politique urbaine, menée à Turin comme ailleurs, consistait dans la formation (en 1802, 1805, 1809) et dans l'exécution en partie d'un **Plan d'agrandissement et d'embellissement**. Un rôle important était réservé à une jeune génération d'architectes néo-classiques, associée officiellement dans le **Conseil des Ediles** (1808-1814).

L'arrêt du 24 juin 1800, rendu par Napoléon, décrétait pour Turin la démolition de ses fortifications magnifiques et signifiait le point de départ d'une autre façon d'imaginer la ville. Les projets des architectes comme C. Randoni, F. Bonsignore et L. Lombardi (en 1808 tous membres du Conseil des Ediles) n'anticipaient pas seulement sur l'aménagement des parcs importants autour de la ville selon le goût anglais le plus moderne, ou celui des ouvrages hydrauliques pour les deux fleuves, le Pô et la Doire Ripaire, qui confluent en aval de Turin. D'une importance pour le moins égale était le changement de la structure géométrique de l'ancienne cité, la démolition de nombreux bâtiments baroques considérés comme démodés et l'aménagement de nouvelles places représentatives de la rhétorique napoléonienne avec ses obélisques et ses arcs de triomphes. Le manque d'argent et l'absence de communion d'idées entre l'administration locale et les techniciens français officiels avaient empêché, hors mis la démolition des fortifi-

cations, que ces projets soient exécutés. Néanmoins des changements s'accomplissaient à l'intérieur de la ville.

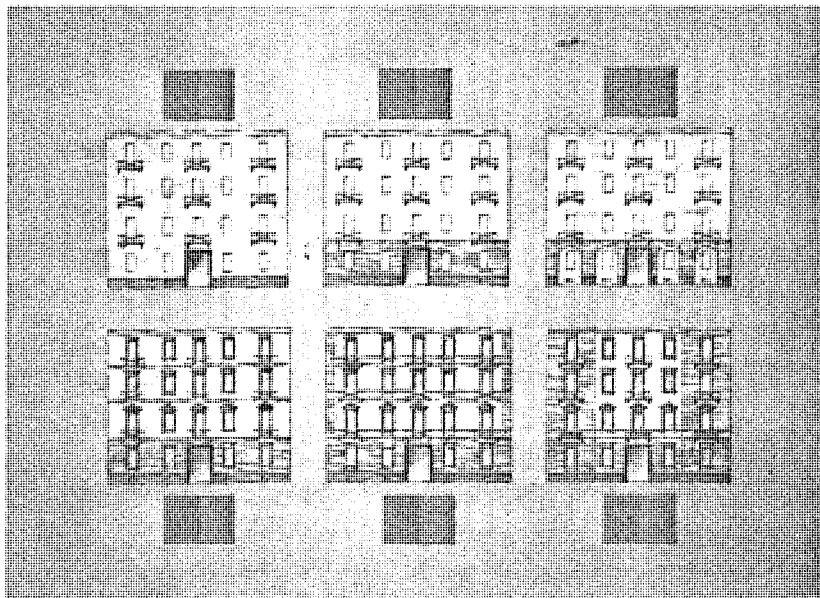
Par ailleurs, depuis sa fondation sur ordre de l'Empereur en 1808, le nouveau Conseil des Ediles avait développé une optique réfléchie et homogène sur la structure du cadre bâti de la ville. La symétrie, la régularité et l'uniformité étaient considérées comme des critères principaux. La couleur avait joué un rôle régulateur dès l'introduction de cette ébauche de l'architecture néo-classique dans cette ville en majeure partie du XVIIIe siècle. C'est le mérite de la recherche consciencieuse de l'histoire d'architecture sur l'application de couleur à Turin dans la première moitié du XIXe siècle, effectuée par G. Tagliasacchi et R. Zanetta, d'avoir reveillé l'intérêt scientifique et public pour cet aspect oublié de l'appréciation de la ville à cette époque.

Il semble que le Conseil des Ediles, ~~connaissant assez de l'histoire~~ dans l'exécution de ses projets (d'urbanisme sublime pour la ville de Turin), ait été presque forcé de découvrir que la codification de l'application de la couleur sur les façades devenait l'instrument d'un espace public homogène. Du moins, c'est l'impression que donnaient les procès-verbaux du Conseil des Ediles, concernant les 160 demandes d'autorisation, délibérées pendant ses réunions entre 1809 et 1847, tant pour des façades individuelles que pour des rues ou des places entières. Ces discours du Conseil exprimaient une critique sans équivoque de la qualité visuelle de la ville existante et de la façon dont la ville avait été traitée dans le passé. Précisément le dégagement quotidien de toute ville, le changement, l'adaptation ou la rénovation, furent considérés comme un menace pour l'unité dans la variété du décor urbain et ceci à cause non seulement de nombreux propriétaires privés, qui montrèrent dans leurs projets et aménagements peu de respect des règles fondamentales de l'architecture classique (symétrie, proportion, etc.), mais aussi à l'insu de toute une génération d'architectes enracinée dans une interprétation plutôt baroque et surtout moins liée par les conventions classiques. Le Conseil essayait de donner aux compositions des façades considérées comme assez médiocres, un caractère plus prononcé en précisant le rôle du détail et de l'ensemble, selon des critères forme, de fonction et de site du bâtiment. La couleur dans ce contexte n'était plus une partie conventionnelle bien enracinée de la profession architecturale, mais le moyen choisi pour corriger un style devenu diffus. Les thèmes répétés dans le dessin urbain et conçus pour accentuer la logique de l'architecture étaient notamment l'apaisement de l'articulation horizontale, la prégnance des différentes qualités des matériaux et la saillance des éléments décoratifs d'une façade. La polychromie conseillée pour un bâtiment individuel avait toujours sa base dans la polychromie conventionnelle des différents matériaux et celle du cadre bâti environnant. Cette polychromie devait représenter la polychromie permanente, spécialement celle des structures en pierre. Il fut en tout cas exigé que

Het lijkt erop dat de Conseil des Ediles, die in het ten uitvoer brengen van zijn grootse stedenbouwkundige plannen voor Turijn weinig succes had, bijna noodgedwongen de controle op het kleurgebruik aan gevels, als een bij uitstek geschikt instrument heeft aangegrepen om snel, effectief en goedkoop het beoogde ideaalbeeld van een homogene publieke ruimte te kunnen realiseren. Dat blijkt uit de bewoordingen die door de commissie werden gehanteerd bij de behandeling van meer dan 160 kleuradviezen (1809-1847) voor zowel individuele gevels als voor hele straten en pleinen. Deze suggereren op ondubbelzinnige wijze een kritiek op de visuele kwaliteit van de bestaande stad en op de wijze waarop daarmee in het verleden werd omgesprongen. Juist datgene wat in iedere normale grote stad als een ononderbroken proces plaats vindt, namelijk verandering, aanpassing en vernieuwing, werd door de commissie als een bedreiging voor de eenheid van het stadsbeeld opgevat. Dit gold voor zowel de gebouwen afzonderlijk als voor de architectuur van de stad als geheel. Het waren niet alleen de vele particuliere eigenaren die bij het verbouwen en opschilderen van hun huis blijk gaven van weinig respect voor de grondregels van de classicistische architectuur (symmetrie, proportie, etc.), maar vooral een hele generatie architecten wier praktijk was geworteld in een meer barok en veel vrijer gebruik van de klassieke conventies. De commissie probeerde door middel van zeer gedetailleerde kleuradviezen de in haar ogen zwakke gevelcomposities een meer geprononceerd karakter te geven, waarin de rol van detail en geheel werd gepreciseerd. Zij hanteerde daarbij criteria betreffende de vorm, functie en omgeving van het gebouw. ~~Kleur was niet meer een vernieuwend onderdeel van een diep-~~ gewortelde en door iedereen begrepen architectuurpraktijk, maar werd het middel bij uitstek om een 'verwaterde' bouwstijl te corrigeren en aan te passen aan een nieuw stedelijk program. Steeds weer terugkerende thema's zijn bijvoorbeeld het tot rust brengen van de horizontale geleiding van het gebouw en het scherp doen oplichten van de afzonderlijke (materiaal)kwaliteit van de decoratieve elementen in een gevel, waardoor de logica van de architectuur wordt benadrukt. De voorgestelde polychromie van een gebouw heeft altijd haar basis in de conventionele polychromie van de gebouwde structuur zelf. De kleur op de façades moet overeenstemmen met de natuurlijke kleur van de veelal in pleisterwerk nagebootste materialen, met name natuursteen, teneinde de historische continuïteit van de architectuur te benadrukken. Wanneer deze polychromie, hetzij door geldgebrek hetzij door onkunde onvolledig is, behoort de kleurtoepassing de materiaalkeuze in ieder geval te symboliseren.

De nauwkeurige lezing van de archiefstukken en het minutieuze kleuronderzoek aan tal van gevels laat zien dat de Conseil des Ediles (en later, vanaf 1822, zijn opvolger het Consiglio degli Edili) niet alleen geïnteresseerd was in de juiste architectonische orde van het afzonderlijke gebouw. Bij het behandelen van de afzonderlijke aanvragen ontwikkelde zij geleidelijk aan een algemeen kleurschema voor de hele stad dat aan analoge criteria beantwoordde als de regelgeving voor de afzonderlijke gebouwen. De hoofdlijnen van dit kleurplan werden vastgelegd nog tijdens het Franse beheer van de stad, al heeft het meer recente onderzoek van Tagliasacchi en Zanetta aangetoond dat de aanzet hiertoe te vinden is in het kleurgebruik in de stad sedert het midden van de achttiende eeuw.

Een voorbeeld. In 1809 vraagt de eigenaar van de Casa Castelli toestemming voor het wit pleisteren van zijn gevel aan de Via Po, een hoofdstraat van Turijn: *Les Membres du Conseil étant d'accord de refuser la permission de laisser blanchir les murs de la rue du Pô, attendu que cette clarté nuit à la vue des habitants.* Twee commissieleden, de architecten Bonsignore en Randoni, wordt opgedragen *de présenter un dessein avec les couleurs qui devront être adaptées pour toutes les maisons de la rue du Pô.* In 1812 is een andere hoofdstraat, de Via Dora Grossa, aan de beurt die net als de Via Po uitmond op de Piazza Castello, het hart van de stad. Hier wordt de kleurstelling van het omstreeks 1800 in moderne stijl gebouwde Casa Martini, tot norm verheven voor de bebouwing van zowel het plein als voor de Via Dora Grossa. Eigenaren van panden aan kleinere pleinen worden vooraf ten kantore van de commissie uitgenodigd om gezamenlijk te overleggen over een door de commissie ontworpen kleurschema voor de hele omgeving. In 1812, twee jaar voor het vertrek van de Fransen, was de hoofdlijn van een vernuftig *piano del colore* voor de stad Turijn vastgelegd: de grote straten en

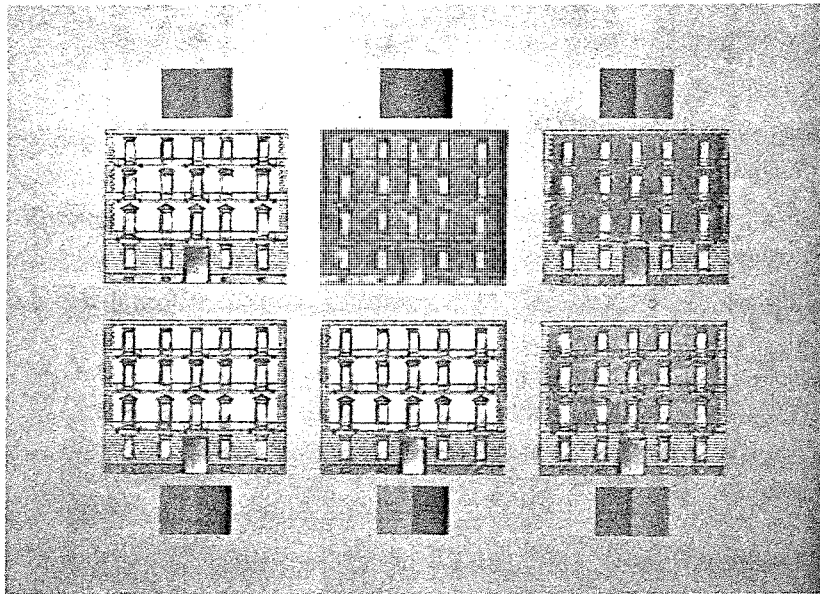
4

Drie voorbeelden van op basis van historisch onderzoek gereconstrueerde kleurstellingen voor muurvlak, uitspringende delen en luiken, toegepast op een in Turijn veel voorkomend type woonhuis.

4 Voorbeeld van een juiste verdeling van twee tinten van één kleur over muurvlak en uitspringende onderdelen van een gevel (monochromatisch model).

5 Voorbeeld van de juiste verdeling van een op twee kleuren gebaseerde kleurstelling over het (wijkend) muurvlak, uitspringende elementen en luiken van een gevel (bichromatisch model).

6 Voorbeeld van de juiste verdeling van een op drie kleuren gebaseerde kleurstelling over het (wijkend) muurvlak, uitspringende elementen en luiken van een gevel (trichromatisch model).

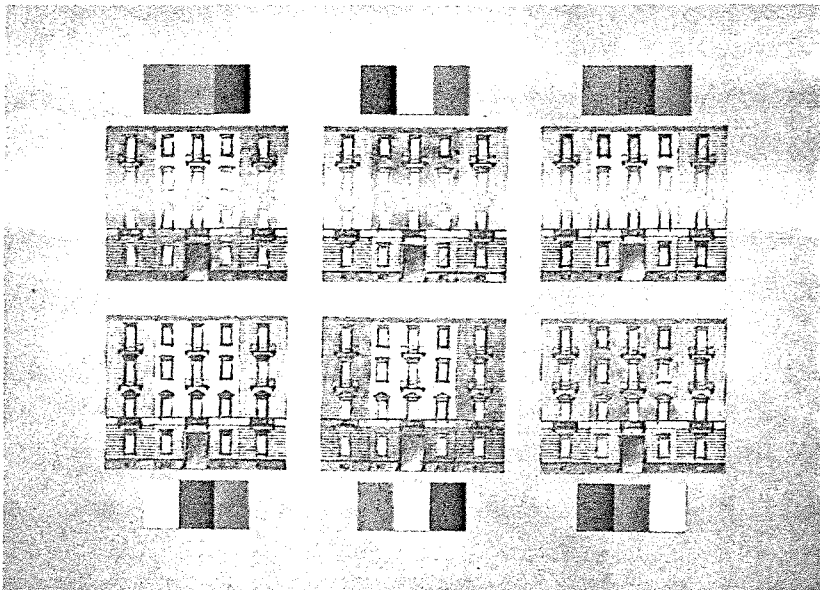
5

Trois exemples de coloration reconstruites à partir de recherche historique: fond de façade, éléments en saillie et volets. Appliqués sur un type courant de maison Turinoise.

4 Exemple d'une répartition d'origine de deux nuances de la même couleur (modèle mono-couleur).

5 Exemple d'une répartition d'origine de couleurs (modèle bi-couleur).

6 Exemple d'une répartition d'origine de couleurs (modèle tri-couleur).

6

Voorbeelden van door Tagliasacchi en Zanetta gerealiseerde kleurschema's voor zowel stedenbouwkundige ensembles als afzonderlijke gebouwen in het historisch stadscentrum van Turijn. Enkele van deze ontwerpen zijn tot stand gekomen aan de hand van geschreven, historische documenten (afb. 8, 9, 14, 15); andere met behulp van toevallig bewaard gebleven afbeeldingen (7, 12) en een aantal dankzij de resultaten van chemisch onderzoek van verfmonsters (10, 17, 18).

7 Piazza San Carlo, ontworpen door Carlo di Castellamonte, en uitgevoerd 1638-1650. Onderbouw (arcaden) vernieuwd door Benedetto Alfieri in 1764. Het kleurplan is gebaseerd op onder andere historisch beeldmateriaal en overwegend achttiende-eeuwse aanwijzingen.

Tagliasacchi en Zanetta zijn auteurs van een uitvoerige studie naar de bouw- en kleurhistorische veranderingen van dit plan.

8 Palazzo dell' Università, Via Po, gebouwd in 1713 naar ontwerp van M. Garove en G.B. Ricca. Maakt deel uit van een huizenblok aan de belangrijkste, uniform ontworpen verkeersader, die sedert 1673 door de hofarchitect Amedeo di Castellamonte werd ontworpen. Kleurplan vastgesteld aan de hand van het schema zoals dat in 1819 door de Conseil des Ediles werd goedgekeurd.

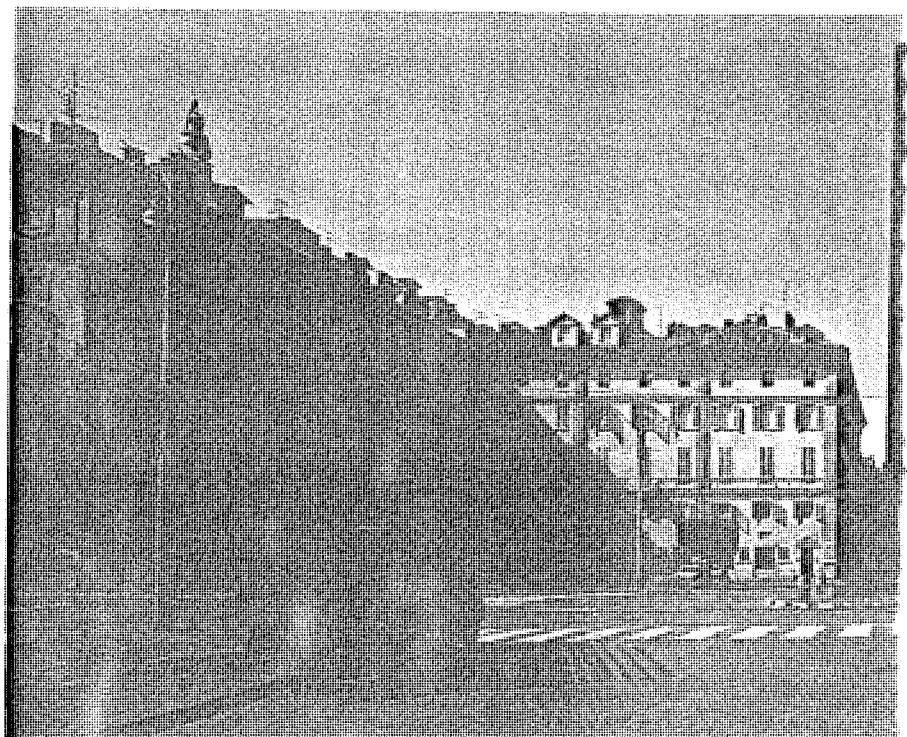
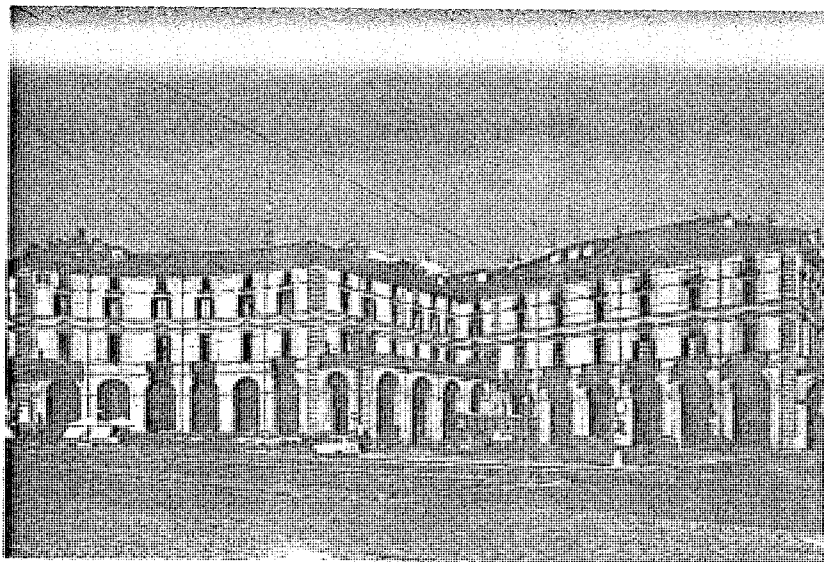
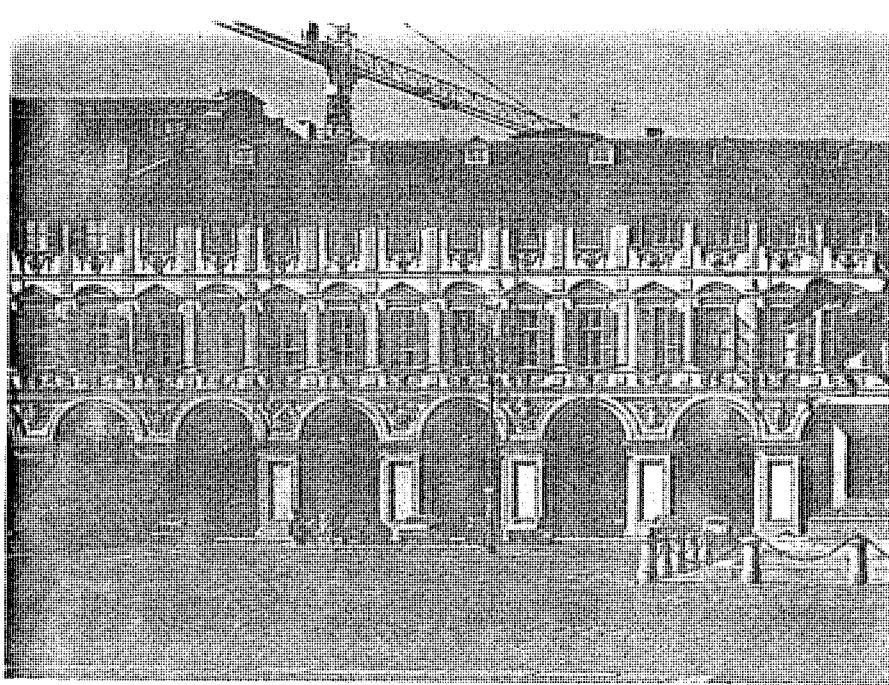
9 Rondeel van Piazza Vittorio Veneto, gedacht als een nieuwe encensering van de afgebroken Porta di Po, welke de grens vormde tussen de versterkte stad en de rivier. Kleurplan houdt het model van de Via Po aan, als gevolg van de typologische overeenkomst van de gebouwen, aan zowel de straat als aan het plein.

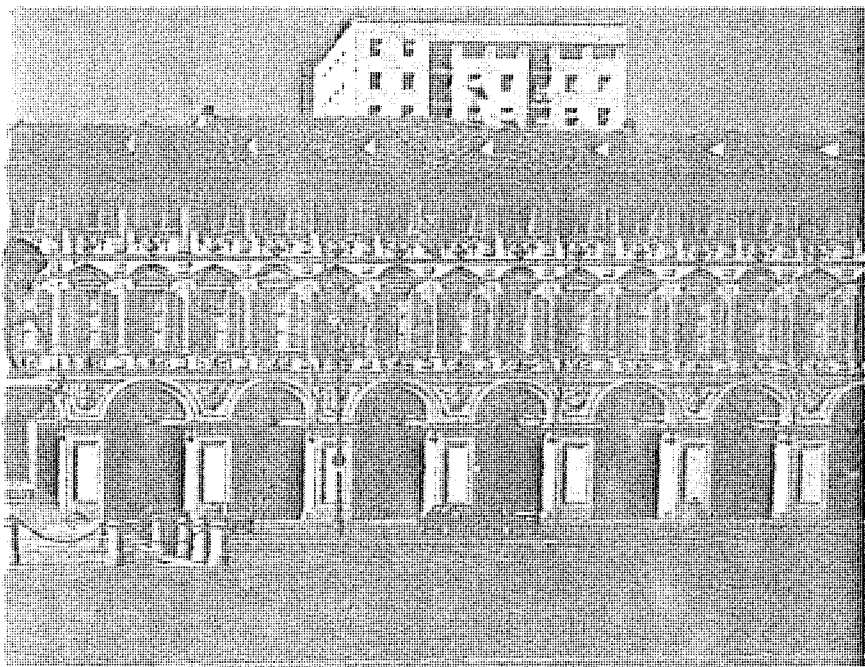
10 Palazzo Martini di Cigala. Ontwerp Filippo Juvarra, 1716. Kleurplan op grond van onderzoek van verfsporen aan het gebouw.

11 Piazza Savoia. Maakt deel uit van de derde stadsuitleg van Turijn. Voorbeeld van een architectonisch uniforme gevelwand, uitsluitend op basis van decoratieve details van de gevel. Huidige kleurschema bestrijkt driekwart van het plein en tendert naar het tot eenheid brengen van de (architectonische) verschillen.

Exemples des schémas de couleur, réalisés par Tagliasacchi et Zanetta pour des ensembles urbains et des bâtiments individuels dans le centre historique de Turin.

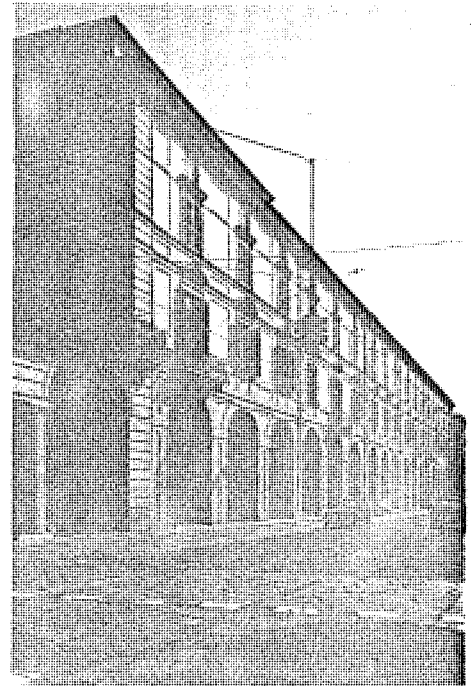
Certains projets sont fondés sur des documents d'archives (photo 8, 9, 14, 15), d'autres sont fondés sur des peintures ou des gravures de l'époque qui représentent les bâtiments concernés (photo 7, 12);

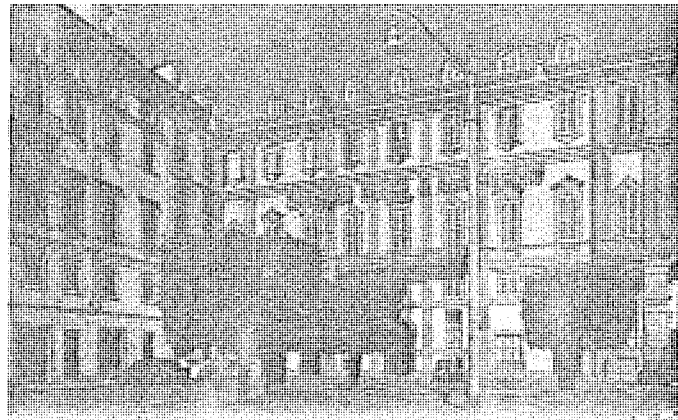

7

et d'autres sont fondés sur des analyses chimiques des échantillons de peinture (10, 17, 18).

8

10

7 Piazza San Carlo, par Carlo di Castellamonte, réalise de 1638 à 1650. La partie inférieure (arcades) est refaite par Benedetto Alfieri en 1764. Le plan de couleur actuel est fondé sur des documents historiques, datant pour la plupart du XVIIIe siècle. Tagliasacchi et Zanetta sont des co-auteurs d'une étude exhaustive sur les changements historiques de construction et de couleur concernant cette place.

8 Palazzo dell'Università, Via Po (1713), par M. Garove et G.B. Ricca. Le palazzo fait partie de l'îlot longeant l'axe principal qui a été dessiné d'une manière

duca! Amedeo di Castellamonte. Le plan de couleur est reconstruit par rapport à celui autorisée par le Conseil des Ediles en 1819.

9 Rondéau de la Piazza Vittorio Veneto imaginé pour remplacer La Porta di Po. Cette porte delimitait la ville fortifiée du fleuve. Le plan de couleur suit le modèle de la Via Po, en raison de la conformité typologique des bâtiments de la place et de la rue.

10 Palazzo Martini di Cigala, projet par Filippo Juvarra (1716). Plan de couleur fondé sur des traces de peinture, retrouvées sur la façade.

11 Piazza Savoia, partie de la troisième extension de Turin. Exemple d'une façade dont l'uniformité résulte exclusivement de la conformité des détails décoratifs de la façade. Le plan de couleur actuel couvre trois quarts de la place tendant à unifier les différences architecturales.

11

12 Voorstel voor de decoratie van Piazza Carlo Emanuele Filiberto – de huidige Piazza della Repubblica – door de architect Blachier, 1832. De kleuren op de afbeelding zijn authentiek, en worden bevestigd in de geschreven documenten.

13 Detail van het symmetrisch pendant van het Anfiteatro Juvarriano (1731). De kleur-aanduidingen verheerlijken het beweeglijke spel van convexe en concave vormen van de barokke architectuur.

14 Detail van het gerealiseerde kleurschema.

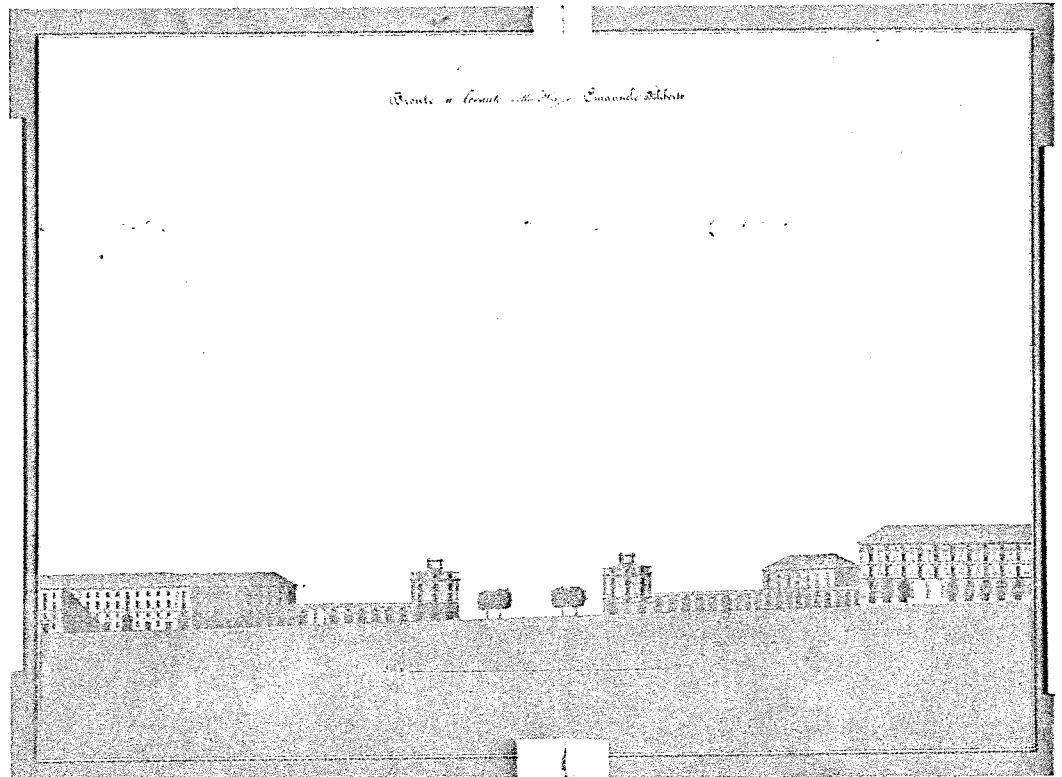
15 Gezicht op het geheel.

12 Piazza Carlo Emanuele Filiberto – aujourd'hui Piazza della Repubblica – par Blachier (1832). Les teintes des dessins sont conformes aux documents correspondants.

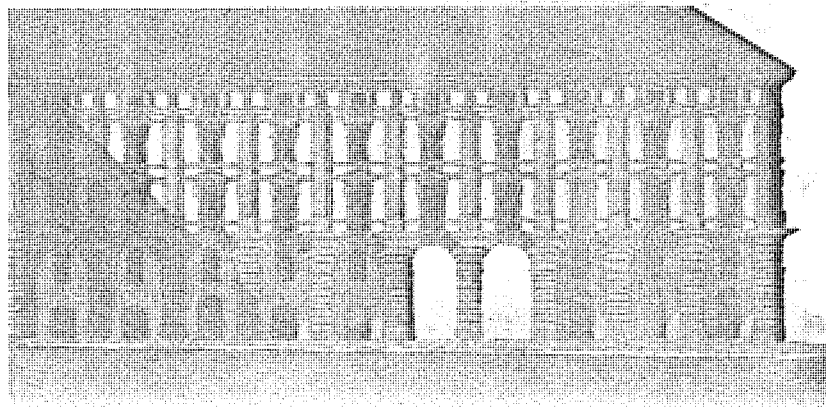
13 Détail du double architectonique du Anfiteatro Juvarriano (1731). Les indications chromatiques exaltent les vides et les pleins du rideau 'baroque'.

14 Détail de la réalisation.

15 Vue générale.

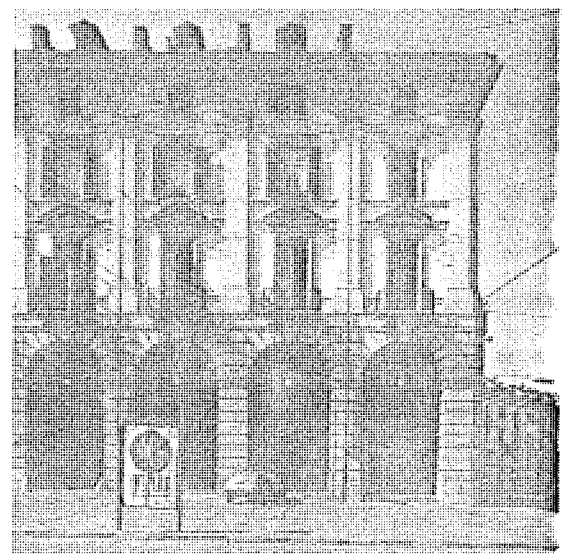
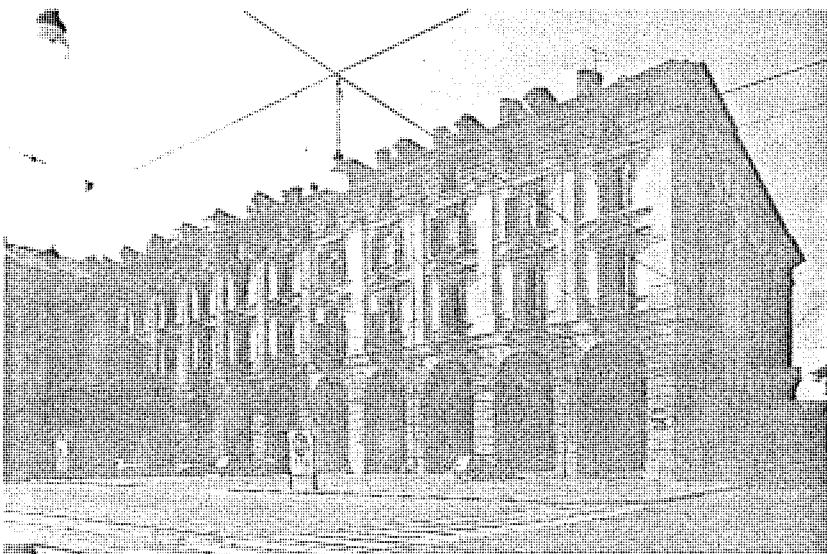

13

pleinen vormden de basiselementen van een chromatische structuur, waarbinnen de uit het verleden geërfde, stedenbouwkundige en architectonische oñeffenheden en afwijkingen, op dwingende wijze konden worden geüniformeerd. Bovendien is dit kleurenplan, dat als zodanig nooit een officiële, juridische status heeft gekregen, op den duur een eigen leven gaan leiden.

Toen in 1814 de Conseil des Ediles tezamen met alle andere Franse instituties werd opgeheven, bleef men niettemin in het ambtelijk apparaat (Ufficio del Vicariato, bouwpolitie, die vergünningen verleent) aan het piano del colore vasthouden. In de jaren veertig van de negentiende eeuw werd het zelfs met allerlei ingenieuze methodieken verrijkt en gerationaliseerd. In 1847 ter gelegenheid van een volledige herziening van het kleurschema van de Via Dora Grossa werd aan de (binnen)gevel van de Corte del Burro van het Palazzo Municipale een waaier met genummerde kleuren aangebracht die in de navolgende jaren door de autoriteiten werd gehanteerd bij het vaststellen van de definitieve kleurprogramma's voor zowel gebouwen als ensembles. In het vervolg kon men dan ook bij vergunningen volstaan met de aanduiding van simpele getallencombinaties, die verwezen naar de kleurenwaaier aan de muren van de Botermarkt in het stadhuis. Met het geleidelijk herleiden van het kleurplan voor Turijn tot een getsmatig tweekleurig schema (Giallo molera en terra ombra naturale) sedert het midden van de negentiende eeuw, werd tegelijk een proces in beweging gebracht, dat uiteindelijk zou leiden tot de bijna vanzelfsprekende aanvaarding van een zuiver monochroom stadsbeeld, dat van het befaamde il bel giallo Torino.

14 15

De eerste 'Mogelijke' afbeelding van de 'Mogelijke' afbeelding van Turijn aan het begin van de vorige eeuw, is een uniek moment in de geschiedenis van de kleurtoepassing in de architectuur. Immers tot nu toe werd de geïllustreerde publicatie van J.I. Hittorffs theorie over de polychrome decoratie aan het exterior van Griekse tempels uit 1829, gezien als het eigenlijke begin van het decoreren van gevels met beschilderingen en veelkleurige materialen in de negentiende eeuw. De Turijnse kleurvoorstellen zijn van vroeger datum en staan dan ook enigszins los van de felle discussies tussen archeologen over de wetenschappelijke houdbaarheid van Hittorffs stellingen en tussen toonaangevende architecten als John Ruskin, Gottfried Semper en Eugène Viollet-le-Duc, voor wie sinds deze ontdekkingen kleur de inzet is van een theoretisch debat over de functie van het ornament in de architectuur.

Er is alle reden om te veronderstellen dat het Turijnse kleurexperiment minder te maken heeft met een architectuur-esthetische stellingname dan met een nieuwe visie op een beter openbaar beheer van de stad. Het systematisch gebruik van kleur als karakteristiek van de openbare ruimte is dan, net als in tal van andere Italiaanse steden omstreeks 1800, onderdeel van een meer omvattende politiek waarin controle op de bouwproductie en reconstructie van de stedelijke morfologie de belangrijkste uitgangspunten zijn. Vitaal onderdeel van dat stadsconcept is de uniforme rechte straat, opgevat als een logische, ononderbroken reeks van eenvoudige gevels die ieder afzonderlijk symmetrisch van opbouw zijn. De denkbeelden over kleur die in dit verband werden ontwikkeld, wortelen weliswaar nog voor een deel in het kleurgebruik van de achttiende-eeuwse trompe-l'oeil,

le choix des couleurs symbolise le choix des matériaux.

La lecture exacte des documents dans les archives et la recherche minutieuse des couleurs sur les façades de la ville actuelle nous montrent que le Conseil des Ediles (remis à nouveau en place sous le nom de Consiglio degli Edili) ne s'intéressait non seulement à l'ordre architectonique approprié du bâtiment individuel. Pendant les délibérations dues aux différentes demandes, le Conseil avait mis au point peu à peu une table des couleurs universelle pour la ville entière qui correspondait à des critères analogues à ceux de la régularisation pour les bâtiments individuels. La base de ce plan de couleur était déjà formalisée sous l'administration française de la ville. Les recherches antérieures de Tagliascacchi et Zanetta ont montré en outre que ce plan reposait sur l'application de couleurs depuis la moitié du XVIIIe siècle.

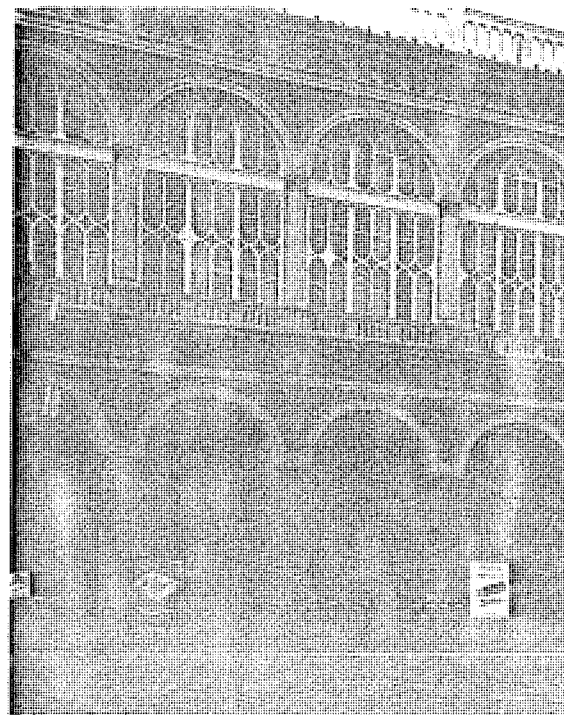
Un exemple. En 1809 le propriétaire de la Casa Castelli demanda la permission de

En 1809 le propriétaire de la Casa Castelli demanda la permission de laisser blanchir les murs de la rue du Pô, une des rues principales de Turin. Les Membres du Conseil étant d'accord pour refuser la permission de laisser blanchir les murs de la rue du Pô, attendu que cette clarté nuit à la vue des habitants, deux des membres, les architectes Bonsignore et Randoni reçurent la mission de présenter un projet avec les couleurs qui devaient être adoptées pour toutes les maisons de la rue du Pô.

En 1812 dans une autre rue principale, la Via di Dora Grossa, comme la Via Po donnant sur la Piazza Castello, au coeur de la ville, était traitée de la même façon. Là le coloris de la Casa Martini (1800), construit selon le style moderne de l'époque, était à la base du plan de couleur pour la Piazza et la Via di Dora Grossa. Les propriétaires des immeubles faisant face à des places d'une importance mineure étaient invités aux bureaux du Conseil à fin de discuter ensembles le plan de couleur projeté par le Conseil pour un quartier de la ville. En 1812, deux ans avant le départ des Français, la base d'un ingénieux piano del colore pour Turin était dressé: les axes principaux et les places constituaient

les éléments de base d'une véritable structure chromatique. Or cette structure imposait l'uniformité aux écarts et aux anomalies architectoniques et urbaines hérités du passé. Le plan de couleur qui n'avait jamais été intégré dans un régime juridique, allait désormais mener une vie entêtée. La dissolution du Conseil des Ediles en 1814 comme d'ailleurs celle de toutes les institutions Françaises, n'avait pas empêché l'administration (Ufficio del Vicariato) de rester fidèle au piano del colore. Les années quarante du XIXe siècle avaient même vu sa rationalisation et l'application de nouvelles méthodes ingénieuses. A l'occasion de la révision totale de la palette de couleurs de la Via di Dora Grossa, en 1847, on avait placé sur la façade intérieure du Corte del Burro au Palazzo Municipale un éventail avec une gamme de couleurs numérotées. Les années suivantes cet éventail avait permis aux autorités d'arrêter les plans définitifs des couleurs pour les bâtiments individuels et les quartiers urbains. Par la suite on se contentait d'indiquer des chiffres et des lettres et des nombres sur les autorisations, en relation avec l'éventail dans le Marché du Beurre de l'Hôtel de Ville. Depuis la moitié du XIXe siècle, on avait commencé à simplifier peu à peu le plan des couleurs, jusqu'à ce qu'il ne reste enfin qu'une table bi-couleur (giallo molera et terra ombra naturale). Le résultat final était l'acceptation quasi automatique d'un décor urbain purement monochrome, de là le fameux giallo Torino.

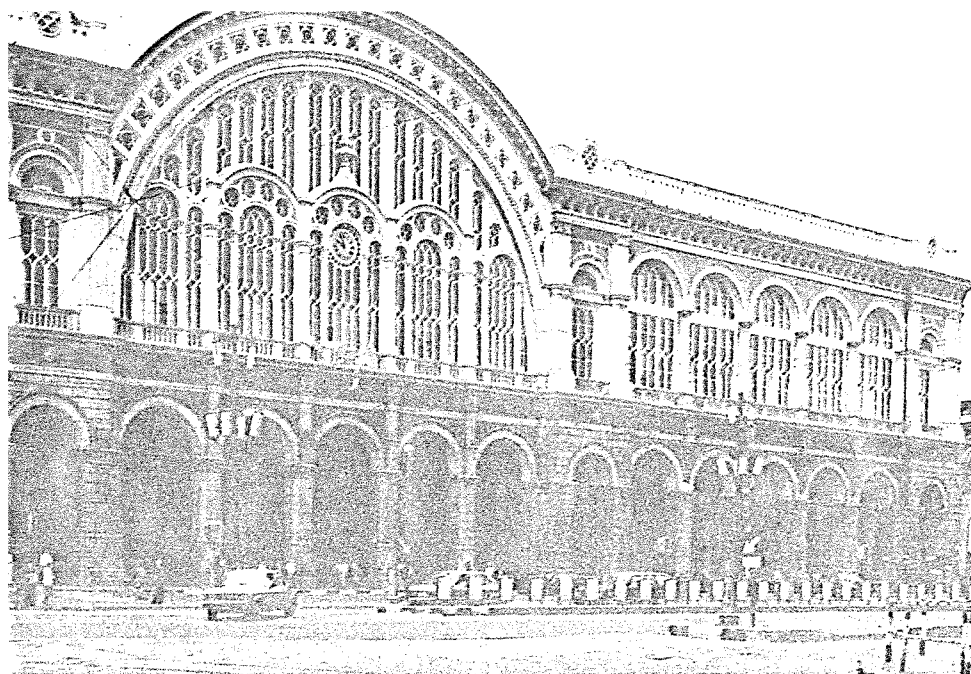
La découverte et l'exploitation du rapport étroit entre l'architecture et la couleur à Turin au début du siècle dernier, constitue un moment unique de l'histoire de l'application de la couleur dans l'architecture. Le traité illustré de J.I. Hittorff sur la polychromie de la décoration extérieure des temples Grecs (1829) fut considéré comme le point de départ au XIXe siècle de l'application de la décoration polychrome dans l'architecture. Comme les plans des couleurs de Turin sont antérieurs à ce traité il n'est pas possible de les expliquer comme le résultat des grands débats à ce début du siècle: les archéologues, sur le niveau scientifique des positions prises par Hittorff, et les architectes (notamment John Ruskin, Gottfried Semper et Eugène Viollet-le-Duc), considéraient les découvertes d'Hittorff comme la base d'un débat sur la fonction de l'ornement dans l'architecture. De là le refus de réduire les expériences de Turin à un point de vue d'esthétique architecturale, et la nécessité de considérer ces expériences comme une ébauche d'une nouvelle politique urbaine. L'application systématique de la couleur comme un élément caractéristique de l'espace public, dans plusieurs villes Italiennes des années 1800, allait donc faire partie d'une politique réfléchie visant le contrôle de la production du cadre bâti et de la restructuration de la morphologie urbaine. Le noyau était la rue droite et uniforme, imaginée comme une série logique et ininterrompue de façades modestes et symétriques. Les conceptions de la couleur et de son application, encore enracinées dans la tradition du trompe l'oeil au XVIIIe siècle, utilisées pour atténuer les défauts de symétrie, présentaient également une anticipation de la recherche sur les aspects physiques et psychologiques

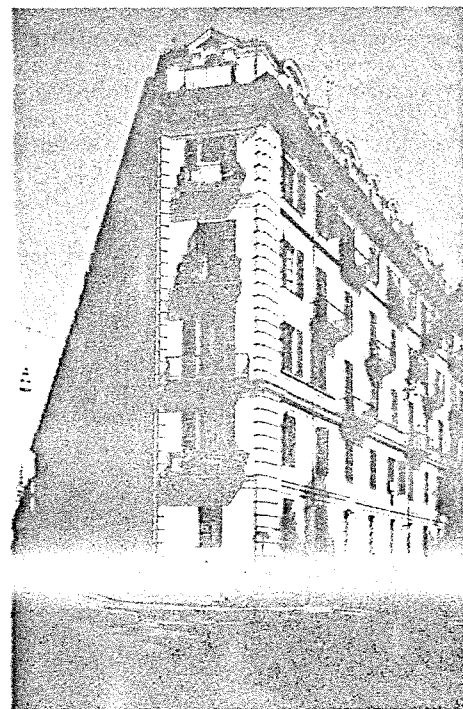
toegenast om zonnig het gebrek aan symmetrie te compenseren, maar vormen tevens een belangrijke stap in de richting van het ontdekken van de fysieke en psychologische aspecten van kleurwaarneming, door de grote nadruk op de verschijningsvorm van het stadsbeeld.

Aan het begin van de jaren zeventig van deze eeuw werd in Turijn opnieuw de kleur ontdekt als belangwekkend instrument voor stedelijke controle. Net als in de negentiende eeuw had deze ontdekking minder te maken met contemporaine ontwikkelingen in de beeldende kunst (Pop Art) of in de architectuur (het 'realisme' van Robert Venturi) dan met een nieuwe inschatting van de betekenis van publieke ruimten voor de stad (straat, plein, passage, winkelfronten, kiosken, reclame etc.).

Aan de Facoltà di Architettura del Politecnico te Turijn wordt sedert twintig jaar door professor G. Brino onderwijs gegeven en onderzoek gedaan naar het kleurgebruik in de architectuur. Talrijke deelonderzoeken resulteerden in 1978 in een gemeenschappelijk afstudeerproject van Tagliasacchi en Zanetta (tezamen met A. Tropea), *I Colori di Torino 1800-1850*, de eerste serieuze studie over negentiende-eeuwse kleurtoepassing in Turijn. De historische ontdekking van een rijk geschakeerd kleurschema voor Turijn, waarvan hierboven slechts de hoofdlijnen zijn weergegeven, had ook politieke gevolgen. Nog in hetzelfde jaar kreeg de groep specialisten onder leiding van G. Brino van de Assessore dell' Arredo (wethouder stadsontwikkeling) de opdracht om op basis van het historisch materiaal (kaarten, tekeningen, teksten) voorstellen te doen voor een **Piano Regolatore del Colore** en voor de wijze waarop dit plan in de praktijk zou kunnen functioneren. Deze opdracht bood de mogelijkheid om de uit de historische documenten bekende kleurgegevens te toetsen aan de oorspronkelijke kleuren van de gebouwen zelf. Sedert 1979 werden niet minder dan 3500 gebouwen onderzocht en van nieuwe (oorspronkelijke) kleurschema's voorzien. Om de resultaten van het gecombineerde kleur- en bouwhistorisch onderzoek ook werkelijk operatief, dat wil zeggen voor de praktijk van welstand, restauratie en stadsherstel geschikt te maken, werd tezamen met de **Mappa cromatica originaria** een **Tavolezza dei colori** opgesteld. Hierbij ging het om het technisch bepalen van de exacte kleurwaarde en chemische kleursamenstelling van de kleuren zoals die in de eerste helft van de vorige eeuw werden gebruikt. Deze kleurwaarden zijn omgezet in eigentijdse en commercieel toepasbare kleurkaarten. In de loop der jaren werden onder andere van gemeentewege verdere opdrachten verstrekt die in feite een verfijning van de oorspronkelijke opgave betekenden voor zover deze nu werd uitgebreid naar de buitenwijken en vooral naar gebieden aangewezen voor stadsvernieuwing (1984). De eigenlijke stedelijke dimensies van het **Piano Regolatore del Colore** worden pas volledig zichtbaar in samenhang met een reeks van onderzoeken en maatregelen, die sedert 1979 in Turijn zijn ondernomen. In 1981 werd complementair aan het kleuronderzoek, door het stadsbestuur opdracht gegeven

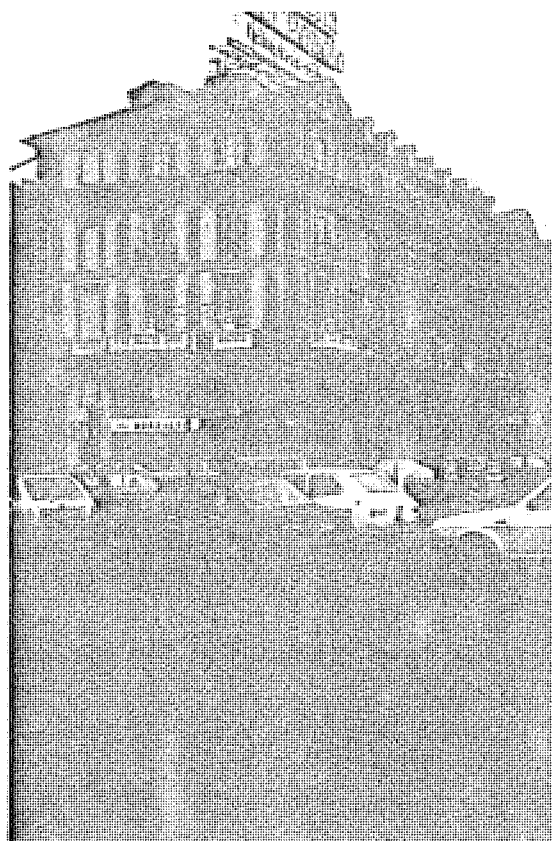
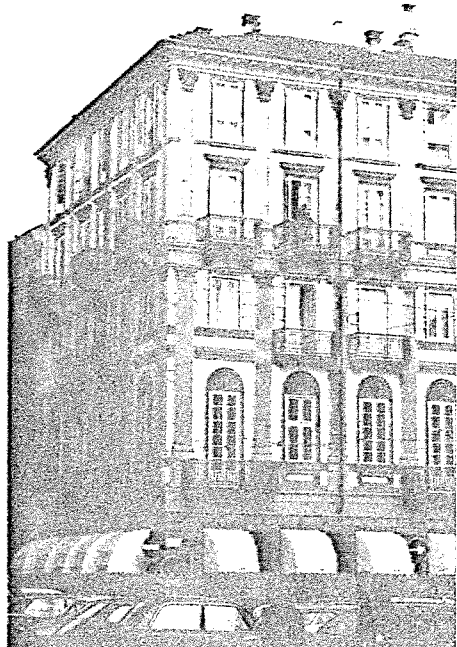

16 Woonblok San Pasquale aan de Via San Massimo, door Pietro Bonvicini, 1785. Kleurplan opgesteld aan de

16

19

18 hand van een document uit 1839. **17 Gevel van het hoofdstation van Turijn, het Stazione Centrale di Porta Nuova**, ontworpen door A. Mazzucchetti met behulp van C. Ceppi, 1864-1868.

Symbool van de moderne metro-pool en van de technologische vooruitgang; zeer dominant in het stadsbeeld door het rood van de muren en door het wit en grijs van de horizontale lijstwerken. De door Tagliascacchi en Zanetta voorgestelde kleuren zijn gebaseerd op de aan het gebouw zelf aangetroffen verfsporen en mede geïnspireerd op het kleurgamma van de steen.

18 Een van de zes huizenblokken van het laatste uniform ontworpen plein in Turijn. Ontworpen door G. Bollati in 1864, gebouwd in opdracht van de Italian Building Society, met Engels kapitaal, en gekarakteriseerd door een sterk neo-classicistisch accent. Het kleurplan is gebaseerd op de originele kleuren van het reliëf, die getuigen van de angelsaksische smaak en de tendens naar levendige en verzadigde kleuren gedurende de eerste decennia van de tweede helft van de negentiende eeuw.

19 Via Cesare Battisti 15 – gebouw vernieuwd door ingenieur Ferrando in 1864. Het huidige kleurschema is gemaakt op basis van de indicaties uit het archief van 25 oktober 1811: ... *Le Conseil sur le rapport de Messieurs Cardone et Lombardi délégués par Monsieur le Baron Maire. Délibère: le rez-de-chaussée de la maison (...) sera colorée en Pierre dite* (voir page 15)

de la couleur grâce à l'importance donnée à l'apparence de la physionomie urbaine.

A Turin, au début des années soixante-dix de ce siècle, la couleur était redécouverte comme un instrument de le contrôle du décor urbain. Analogue à la redécouverte de la couleur au XIXe siècle, cet événement était moins inspiré par des développements contemporains de l'art (Pop Art) et de l'architecture (le 'réalisme' de Robert Venturi) que par une nouvelle estimation de la signification des espaces publics pour la ville (rue, place, passage, galerie, mobilier urbain, publicité, gadgets, etc.).

Le professeur G. Brino de la Facoltà di Architettura del Politecnico à Turin dirige depuis un vingtaine d'années des recherches sur l'application de la couleur dans l'architecture. Parmi de nombreuses initiatives développées dans ce contexte, la thèse de Tagliasacchi et Zanetta (1978, avec A. Tropea), *I Colori di Torino 1800-1850*, représente la première étude fondamentale sur l'application de couleurs à Turin à cette époque. La redécouverte d'une table de couleurs pour Turin, dont les lignes principales sont décrites ci-dessus, à part sa signification scientifique et historique, remplit une fonction concrète dans la politique urbaine actuelle. En 1978 l'Assessore dell'Arredo (l'adjoint du maire de l'aménagement urbain) a donné mission à un groupe de spécialistes sous la direction de Brino de proposer un projet pour un **Piano Regolatore del Colore**, basé sur des recherches historiques (plans, schémas, textes) et de présenter les possibilités de l'application d'un tel plan de couleurs dans l'aménagement urbain. Cette mission offrait l'occasion aux chercheurs de comparer les couleurs mentionnées dans les documents historiques à l'analyse chimique des couleurs originales sur les bâtiments mêmes. Depuis 1979 pas moins de 3500 bâtiments étaient inspectés et munis de nouveaux plans de couleurs. A fin d'appliquer les résultats de la recherche historique d'architecture dans l'aménagement urbain une **Tavolezza dei colori** a été jointe à la **Mappa cromatica originaria**. Pour cela les couleurs ont été définies précisément sur la base de la composition chimique des couleurs originales du XIXe siècle. Ces couleurs sont transposées en descriptions de couleurs contemporaines, pour faciliter l'application commerciale. Par la suite, la commune a donné d'autres missions, plus précises visant à l'application des résultats des recherches à la restructuration, à la rénovation et depuis 1984, à l'aménagement de nouveaux quartiers. Les vraies dimensions urbaines du **Piano Regolatore del Colore** se dévoilent dans la perspective de toute une série de recherches et de réglementations, qui sont faites depuis 1979 à Turin. En 1981 la commune a donné la mission de faire une description détaillée du mobilier urbain. Cette mission comporte des contrats séparés pour les recherches des archives, pour les descriptions des éléments individuels et fabriqués en série (bancs, jets d'eau, kiosques, armatures d'éclairage, urinoirs, etc.) et pour une banque de données comprenant toutes

pour een zo vensberg mogelijke inventarisatie van het stedelijk meubilair. Hierin waren begrepen afzonderlijke contracten voor archiefonderzoek, voor inventarisatie van zelfstandige en in serie vervaardigde elementen zoals banken, fonteinen, kiosken, verlichtingsarmaturen, urinoirs etc. en voor het opzetten van een data-bank, die alle relevante gegevens betreffende het arredo urbano torinese zou moeten bevatten. Ook dit onderzoek staat, net als dat naar het kleurgebruik in de negentiende-eeuwse stad, niet op zichzelf. Vrijwel gelijktijdig werd aan Studio Sottsass & Ass. te Milaan opdracht gegeven voor het ontwerpen van een nieuw type kiosk (waarvan er intussen zo'n twintigtal geplaatst is) en werd de architecten Achile Castiglioni en Gianfranco Cavaglia gevraagd een plan te ontwikkelen voor een nieuw systeem van straatverlichting (1982). In 1983 werd een Scuola per il restauro geopend, een opleiding voor geschoolde arbeiders in de bouw, toegespitst op gespecialiseerde technieken betreffende de kleur en het stedelijk meubilair. Tenslotte zijn er (nog niet gerealiseerde) plannen voor een museum (Museo dell'arredo urbano) waarin een genuanceerd beeld zou moeten worden gegeven van de rijkdom van het stedelijk decor van Turijn uit de afgelopen twee eeuwen.

De experimenten in Turijn zowel op het gebied van de stadsgeschiedenis als van de eigenlijke stadsinrichting, vormen tezamen een uniek fenomeen. Zij passen weliswaar in de sedert tien jaar hernieuwde belangstelling voor binnensteden bij zowel politici, architecten en stedebouwers als sociale wetenschappers. Maar zij hebben de afgelopen jaren geleid tot een concreet handelen georiënteerd wetenschapsbedrijf en een politieke visie op de stad die in staat is culturele waarden te absorberen.

Ed Taverne

Literatuur/littérature

- G. Brino, F. Rosso, *Colore e Città. Il piano del colore di Torino 1800-1850*, Milano 1980 (samenvattingen in Frans en Engels/résumés en français et anglais)
- G. Tagliasacchi, *Il colore nell'architettura di Torino*, Cronache Economiche 1983, nr 4, pp 73-86
- Fr. Prestipino, *Arredo Urbano a Torino*, Torino 1984
- G. Tagliasacchi, *Restauro e progettazione del colore nell'ambiente costruito. Il caso di Torino 1978-1984*, Torino 1985
- G. Brino, *Una "banca dati" per il colore*, Modulo 4 (1985), pp 329-335
- G. Romanelli, *La commissione d'Ornato: da Napoleone al Lombardo-Veneto*, in P. Morachiello, G. Teyssot, *Le Macchine imperfette. Architettura, programma, istituzioni, nel XIX secolo*, Roma 1980, pp 129-145
- F. Boyer, *Turin sous Napoleon*, in P. Lavedan, *Urbanisme et Architecture*, Paris 1954, pp 51-60
- P. Collins, *Changing Ideals in modern Architecture 1750-1950*, London 1965, pp 111-116 ('Polychromy')
- W.F. Denslagen, A. de Vries, *Kleur op historische gebouwen. De uitwendige afwerking met pleister tussen 1200 en 1949*. 's-Gravenhage 1985.
- Il Colore nell'edilizia storica. Riflessioni e ricerche sugli intonaci e le coloriture*, Bolletino d'Arte 6, supplemento 1984.

les données concernant l'arredo urbano torinese.

Comme la recherche sur les plans de couleur au XIXe siècle, cette mission n'est pas une initiative isolée. En même temps le Studio Sottsass & Ass. à Milan a reçu la mission de dessiner un nouveau type de kiosque, dont une vingtaine ont été placés dans la ville. Également les architectes A. Castiglioni et G. Cavaglia sont invités à développer un projet pour un nouveau système d'éclairage des rues (1982). La Scuola per il restauro, une formation pour les ouvriers de construction instruits, a été ouverte en 1983, qui enseigne des techniques spéciales concernant couleur et mobilier urbain. En outre, il existe un projet pour un musée (Museo dell'arredo urbano) qui devrait donner une image de la richesse du décor urbain à Turin des deux derniers siècles.

Les expériences exécutées à Turin, concernant aussi bien l'histoire urbaine que l'aménagement urbain actuel, constituent un événement unique. Bien sûr ces expériences font partie de l'intérêt, renouvelé pour l'urbanisme des dix dernières années chez les hommes politiques, les architectes, les urbanistes et les sociologues. L'aspect qui rend ces projets uniques, consiste en la combinaison rare entre la recherche scientifique, orientée sur l'aménagement urbain et une optique de la politique urbaine capable d'assimiler des valeurs culturelles.

Ed Taverne

(suite page 13)

Sarizzo. La surface des murailles des autres étages en couleur Nanquin pâle mêlée de jaune. Les chambranles des croisées et corniches, ainsi que la corniche de couronnement en feuille morte. Avant de faire donner ces couleurs Monsieur Musnier sera tenu d'en faire faire un échantillon pour être visité et approuvé par Messieurs Cardone et Lombardi.

16 Via San Massimo, îlot du San Pasquale, par Pietro Bonvicini (1785). Plan de couleur fondé sur un document de 1839.

17 Stazione Centrale di Porta Nuova, par A. Mazzucchetti aidé par C. Ceppi (1864-1868). Symbole de la naissance de la Ville moderne et du Progrès technologique. Le bâtiment domine visuellement son entourage par des façades en rouge et par des moulures horizontales en blanc et en gris. Le plan de couleur, proposé par Tagliasacchi et Zanetta, est fondé sur les traces de peinture trouvées sur la façade et il est inspiré par la polychromie de la pierre des moulures.

18 Un des six îlots de la dernière place à Turin qui a été dessinée de façon uniforme. Projet de G. Bollati en 1864 pour compte de 'Italian Building Society', réalisé avec des capitaux Anglais. Les façades sont caractérisées par des accents fortement neo-classiques. Le schéma de couleur est fondé sur les couleurs d'origine des reliefs, qui montrent le goût anglo-saxon et la préférence pour des couleurs vives et saturées de la deuxième moitié du XIXe siècle.

19 Via Cesare Battesti 15. Bâtiment renové par ingénieur Ferrando en 1864. Le schéma de couleur actuel est fondé sur des données de l'archivage de l'octobre 1811: ... *Le Conseil sur le rapport de Messieurs Cardone et Lombardi délégués par Monsieur le Baron Maire. Délibère: le rez-de-chaussée de la maison (...) sera coloré en Pierre dite Sarizzo; la surface des murailles des autres étages en couleur Nanquin pâle mêlée de jaune, les chambranles des croisées et corniches, ainsi que la corniche de couronnement en feuille morte. Avant de faire donner ces couleurs Monsieur Musnier sera tenu d'en faire faire un échantillon pour être visité et approuvé par Messieurs Cardone et Lombardi.*

Sikkensprijs

De Sikkensprijs is ingesteld in 1959. Voor de prijs kon in aanmerking komen 'een kunstenaar die een werk gecreëerd heeft waarin een synthese van ruimte en kleur is gerealiseerd'. De prijs werd o.a. toegekend aan: Le Corbusier, Gerrit Th. Rietveld, Johannes Itten, Richard P. Lohse, Jean Gorin, Charles Biederman.

Vanaf 1979 besteedt de Stichting, binnen het kader van de doelstelling van de Stichting, de ter beschikking staande financiële middelen aan:

– publikaties omtrent personen en werken die naar haar oordeel verdienen in den brede gekend te worden

– in belangrijke mate aan de informatie over de ontwikkelingen in kunst en wetenschap en aan de confrontatie daartussen.

Uitgaande van deze gedachten is o.m. besloten tot instelling van de Piet Mondriaanlezing en van de award.

De **Piet Mondriaanlezing** is een twee-jaarlijks openbaar te houden referaat dat bijzondere aandacht moet besteden aan de positie van de beeldende kunst – zelfstandig dan wel in relatie tot andere kunsten en/of vakgebieden. De verbinding van deze lezing aan de naam van Piet Mondriaan is bedoeld als een eerbewijs aan deze kunstenaar, en brengt tevens tot uitdrukking dat de Stichting Sikkensprijs bijzondere aandacht besteedt aan problemen in de moderne kunst die door Piet Mondriaan in zijn werken en zijn theoretische beschouwingen in een vroeg stadium aan de orde zijn gesteld. De directe opzet van de Piet Mondriaanlezing is om tussen het Nederlandse culturele leven enerzijds en binnen- en buitenlandse wetenschapbeoefenaars en kunstenaars anderzijds inspirerende confrontaties tot stand te brengen.

De Mondriaanlezing werd gehouden door: Walter H.G. Lewin, professor aan het Massachusetts Institute of Technology, te Cambridge, Mass. USA, onder de titel *Wetenschap, dat is geen kunst* (1979); Umberto Eco, hoogleraar in de semiotiek aan de universiteit van Bologna, Italië, onder de titel *Colour as a semiotic problem* (1981); Rudy Kousbroek, publicist, 's-Gravenhage, Nederland, onder de titel *Pigments of imagination* (1983).

De **Award** is een onderscheiding die kan worden toegekend aan personen of instellingen die een bijzondere bijdrage hebben geleverd op het gebied van die sociale, culturele en wetenschappelijke ontwikkelingen in de samenleving waarbij kleur als medium een specifieke rol speelt. Deze award wordt gesymboliseerd in een glasprisma. Aan elke onderscheiding is een publikatie verbonden.

Awards zijn toegekend aan:

Armando, Berlijn, voor zijn beeldend werk. Rijksdienst IJsselmeerpolders, Nederland, voor de landschappelijke inrichting van de nieuwe polders (1979); Jaap Drupsteen, Amsterdam, Nederland, voor zijn werk als grafisch ontwerper en regisseur bij de televisie (1981); Carel Weeber, architect, Rotterdam, Nederland, voor zijn vernieuwende ontwerpen op het gebied van stedenbouw en architectuur. Ettore Scola, filmmaker, Rome, Italië, voor de toepassing van het kleurgebruik, en de ontwikkeling daarvan, in de films: *Una giornata particolare*, *Passione d'amore* en *La nuit de Varennes* (1983).

Le prix Sikkens est fondé en 1959. Le prix peut être attribué à un artiste ayant réalisé la synthèse entre l'espace et la couleur. Entre autres lauréats:

Le Corbusier, Gerrit Th. Rietveld, Johannes Itten, Richard P. Lohse, Jean Gorin et Charles Biederman. En 1979 le comité directeur modifie les statuts de la fondation et décide d'utiliser les fonds financiers disponibles pour:

– soutenir les projets spécifiques contribuant plus spécialement à la recherche de la couleur dans les disciplines les plus diverses.

– Editer des publications concernant des personnes et des œuvres méritant d'être plus largement connues.

– et plus spécialement, contribuer à l'information sur les tendances dans l'art et la science et la confrontation entre ceux-ci.

Dans ce cadre il est décidé de fonder le **Piet Mondriaanlezing** (discours Piet Mondriaan) et le Award (trophée). Le Piet Mondriaanlezing est une conférence biannuelle évoquant plus spécialement l'évolution de l'art plastique lui-même ou sa relation avec d'autres formes d'art et/ou disciplines. L'idée est d'organiser des confrontations productives entre la vie culturelle aux Pays Bas, et des scientifiques et artistes internationaux. La Fondation a voulu rendre hommage à Piet Mondriaan en organisant la conférence.

Ce fait souligne aussi la volonté de la fondation de prêter une attention permanente sur les problèmes de l'art moderne évoqués très tôt par Piet Mondriaan dans ses œuvres et ses réflexions théoriques.

Le Piet Mondriaanlezing a été donné par Walter H.G. Lewin, professeur au Massachusetts Institute of Technology, à Cambridge, Massachusetts aux Etats-Unis sous le titre *Wetenschap, dat is geen kunst* (1979); Umberto Eco, professeur titulaire en sémiotique à l'Université de Bologna, sous le titre *Color as a semiotic problem* (1981); Rudy Kousbroek, publiciste à La Haye aux Pays Bas, sous le titre *Pigments of imagination* (1983). Le **Award** est un trophée qui peut être attribué à des personnes ou des institutions qui ont contribué aux développements sociaux, culturels et scientifiques au le couleur joue un rôle spécifique. Le trophée est matérialisé par des publications et symbolisé par une prisme en cristal.

Les Awards ont été attribués à:

Armando, à Berlin, pour son oeuvre plastique, Rijksdienst IJsselmeerpolders (Bureau National des Polders), Pays-Bas, pour l'aménagement du paysage des nouveaux polders du IJsselmeer (1979); Jaap Drupsteen, à Amsterdam, pour son oeuvre en tant que dessinateur graphique et réalisateur de télévision (1981); Carel Weeber, architecte à Rotterdam, pour ses projets innovateurs d'urbanisme et d'architecture et Ettore Scola, réalisateur de cinéma à Rome, pour l'application de la couleur et son développement, dans les films: *Una giornata particolare*, *Passione d'amore* et *La nuit de Varennes* (1983).